

Feminisme, macht en het neoliberale systeem

Pleidooi voor een feministisch geïnspireerde kritiek op de laat-moderne consumptiemaatschappij

'Je bent wat je koopt' lijkt één van de meest treffende beschrijvingen van laat-moderne subjectiviteit. In de (laat-)moderniteit heeft kapitalisme niet alleen een groeiende invloed op het terrein van economische relaties en technologische vernieuwingen, maar ook op dat van identiteiten en zelfbeleving. Consumptie van goederen dreigt door deze toename niet alleen tot consumentisme te worden, maar ook subjecten te reduceren tot consumenten. Door het proces van economische globalisering wordt deze greep op het subject nog eens geïntensiveerd en verder uitgebreid. De groeiende invloed van het kapitalisme heeft ook steeds veel kritiek en verzet opgeroepen. De belangrijkste exponent van dit verzet is op dit moment de anti-globaliseringsbeweging.

In dit artikel probeer ik de werking en structuur van consumentisme te begrijpen tegen de achtergrond van de relatie tussen het consumerende subject en het economische systeem.¹ Daarbij draait het om de vraag wie het voor het zeggen heeft: het neoliberale kapitalistische systeem of het subject? Sluit de voortschrijdende (economische) globalisering het subject op in een 'ijzeren kooi' van consumptiedwang? Of heeft het subject het vermogen een tegenwicht te bieden? En welke vorm zou dit verzet moeten aannemen om effectief te kunnen zijn?

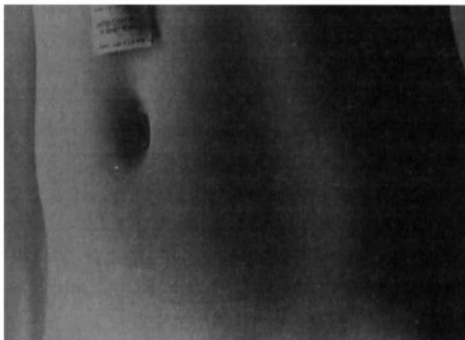
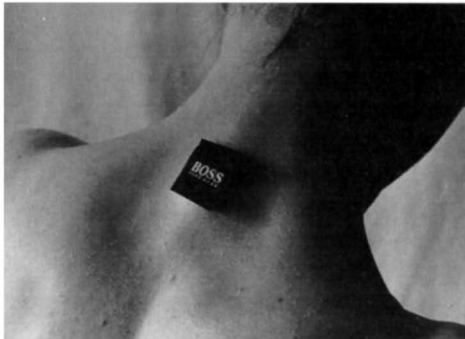
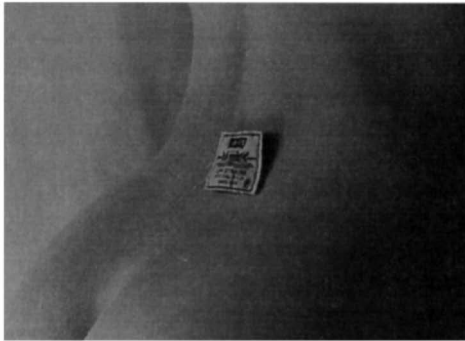
De criticasters van het consumentisme neigen er doorgaans toe het primaat van de macht ófwel bij het systeem ófwel bij het subject te leggen. Ze vertegenwoordigen hiermee de twee

dominante kritische posities ten aanzien van de consumptieproblematiek: determinisme respectievelijk liberalisme. Deze klassieke tegenstelling zien we steeds opnieuw opduiken in zowel de sociaal-politieke theorie² als binnen nieuwe sociale bewegingen die gericht zijn op maatschappelijke verandering.³ Verder kunnen we deze ook vaak terugvinden in het maatschappelijk debat, binnen levensbeschouwelijke groeperingen, in het taalspel van beleidsmakers en in alledaagse gesprekken tussen mensen op de werkvloer, in de kroeg en op verjaardagsfeestjes.

Mijn stelling luidt dat deze oppositie leidt tot een patstelling binnen de kritiek op het consumentisme. Ik wil beargumenteren dat feministische theorieën ingezet kunnen worden om de tegenstelling tussen subject en systeem te deconstrueren, met als inzet het vergroten van het begrip van de werking van consumentisme enerzijds en het ontwikkelen van mogelijke adequate veranderingsstrategieën anderzijds. Met dit laatste richt ik mij in het bijzonder tot de anti-globaliseringsbeweging, één van de meest interessante hedendaagse gedaanten van consumentismekritiek, omdat de effectiviteit van haar kritiek vergroot zou kunnen worden wanneer zij zich aan de bovenbeschreven patstelling zou weten te ontworstelen.

Binnen de feministische theorievorming is de afgelopen decennia veel nagedacht over de constitutie van subjectiviteit en verlangen binnen machtsstructuren en praktijken, patro-

nen en structuren van onderwerping en overheersing. Bovendien is het denken over macht binnen feminisme altijd verbonden geweest met politiek engagement en activisme⁴; denken staat in dienst van pogingen tot het veranderen van onderdrukkende structuren. Feministische theoretici zijn daardoor altijd beducht geweest voor radicaal relativisme en politiek fatalisme.⁵ Dit denken waarin de nadruk ligt op gender, sekse en seksualiteit en macht, kan vruchtbaar gemaakt worden voor het begrijpen en verande-

ren van andere machtsrelaties die constitutief zijn voor subjectiviteit, zoals de culturele dominantie van het techno-economische systeem.

In dit artikel zal ik eerst algemeen aangeven hoe volgens mij feminisme een inspiratiebron kan vormen voor andere normatief-politiek georiënteerde academische disciplines en bewegingen. Vervolgens spits ik dat toe aan de hand van het machtsbegrip dat Judith Butler in *The Psychic Life of Power. Theories in Subjection* (1997) ontwikkelt. Dit begrip kan vruchtbaar gemaakt worden in de context van de patstelling tussen deterministen en liberalen. Deze patstelling wordt onder andere veroorzaakt doordat beide visies een nogal ééndimensionaal machtsbegrip hanteren en door het feit dat, daarmee samenhangend, beide subject en systeem volstrekt tegenover elkaar denken. Butlers theoretisch kader stelt haar in staat een verbinding tussen subject en systeem tot stand te brengen die conceptueel verdedigbaar is en tegelijk vruchtbaar is voor het denken over de mogelijkheden voor verzet tegen de globalisering van het neoliberale systeem en dus voor de verdere ontwikkeling van de anti-globaliseringsbeweging. Ik zal betogen dat verzet het beste gedacht kan worden als 'ondermijning' (*subversion*) van aspecten van het systeem waaraan het subject tegelijkertijd ook existentieel gehecht is (*passionate attachment*) en dat als zodanig niet louter tegenover haar staat. Door dubbelzinnige processen van herhaling kunnen subversieve verschuivingen van betekenissen optreden. Een mooie illustratie hiervan is de praktijk van *culture jamming*. Ik zal betogen dat de anti-globaliseringsbeweging in brede zin uit deze praktijk kan leren haar ambiguïteit niet te problematiseren maar uit te buiten.

Feminisme als kritische machtstheorie

De ontwikkeling van de feministische analyse van macht, subjectiviteit en verlangen heeft in mijn ogen haar voorlopige hoogtepunt bereikt in het werk van Judith Butler. Ze onderscheidt zich binnen deze theorieën doordat ze een verbinding tot stand brengt tussen twee afzonderlijke theoretische kaders, namelijk tussen constructivisme

en psychoanalytische theorie: tussen Foucault en Freud. Dit geldt met name voor haar boek *The Psychic Life of Power* (1997). Dat levert twee belangrijke inzichten in de werking van macht op: ten eerste het 'psychische leven' van de macht, dat volgens Butler bestaat uit een gepassioneerde hechting aan macht, en ten tweede de innige *verbondenheid* van actorschap en onderwerping. Het theoretisch conceptuele belang hiervan is er in gelegen dat het de tegenstelling tussen systeem en (verlangend) subject doorbreekt en duidelijk maakt waarom er überhaupt verzet gepleegd wordt. Het politieke belang van deze machtstheorie ligt in de benoeming van de condities van verandering.

Butlers machtsbegrip

Zoals ik hierboven al vermeldde is Butlers machtsbegrip schatplichtig aan het sociaalconstructivisme van Foucault in zijn middenperiode.⁶ In haar boek *The Psychic Life of Power* denkt Butler op zijn theorie door en voegt daar een psychoanalytische inspiratie aan toe. Foucaults analyse van machtsrelaties, aangeduid met het begrip 'disciplineren', gaat over de onderwerping en conditionering van het subject door de symbolische orde of door sociaal-politieke instituties. De waarheidsspelen van instituties als de medische wetenschap (met name de psychiatrie), het strafstelsel, de sociale wetenschappen en het (psychoanalytische) vertoog over seksualiteit, bepalen wat normaal, waar, echt, gezond en afwijkend is. In tegenstelling tot conventionele (politiek-filosofische) machtsopvattingen waarin macht wordt beschouwd als een negatief, onderdrukkend verschijnsel, claimt Foucault dat machtsrelaties alomtegenwoordig zijn. Macht omvat veel meer dan alleen de soevereine macht van de staat en is uit geen enkele verhouding weg te denken. Bij Foucault verschijnt het eerder als 'disciplineren', als een dubbelzinnige combinatie van repressieve (negatieve) en productieve (positieve) macht. Disciplineren werkt niet (alleen) door totalisering en onderdrukking, maar functioneert juist door de productie van het subject. Het subject wordt gevormd in en vormt zich in

disciplinerende praktijken. Zij staat 'altijd al' onder invloed van machtspraktijken. Foucault wijst erop dat deze ambivalentie pregnant tot uitdrukking komt in de dubbele betekenis die het begrip 'subject' zelf heeft. *Assujettissement* betekent zowel *onderwerping* als *subjectwording*. 'Subjectiviteit', met de gebruikelijke filosofische connotaties van actorschap, autonomie en wil, kan dus niet los gedacht worden van onderworpen zijn. Deze paradox van onderworpenheid en autonomie impliceert dat de wil, de verlangens en de handelingen van het individu het effect zijn van voorafgaande discursieve processen, zonder dat deze processen haar volledig determineren. Wat Foucault hiermee duidelijk maakt, is dat macht niet in de eerste plaats een aan het subject extern, repressief of restrictief verschijnsel is, maar precies ook dat wat het subject vormt of tot stand brengt (Foucault, 1975, 1978, 1983).

In navolging van Foucault benadrukt Butler de ambiguïteit van macht. Macht onderwerpt het individu, maar tegelijkertijd wordt het individu pas subject binnen en door de macht: '[...] subjection is a kind of power that not only unilaterally *acts on* a given individual as a form of domination, but also *activates* or forms the subject. Hence, subjection is neither simply the domination of a subject nor its production, but designates a certain kind of restriction *in* production [...]' (1997, p. 84). Discursieve praktijken initiëren het subject, maar dat betekent niet dat ze het mechanistisch produceren, of dat ze het voor de rest van haar leven bepalen. Het subject is in staat discursieve praktijken te vernieuwen en te veranderen. Anderzijds is het niet in staat het discours *ex nihilo* te produceren (Butler, 1997, pp. 83-85, 196-198).

Butler denkt vervolgens verder door op Foucault en voegt eigen vragen en elementen toe. Ik wil er hier twee uitwerken: de psychische werking van macht en de mogelijkheid van verzet (*subversion*). Wat betreft de psychische werking van macht is het begrip 'passionate attachment' cruciaal voor mijn betoog. Butler neemt van Foucault aan dat het subject niet alleen gedomineerd en onderdrukt maar ook gevormd wordt in

en door macht. Vervolgens vraagt ze zich echter af hoe dat dan precies gebeurt. Hoe worden 'sociale regulaties' tot 'psychische regulaties'? Waarom onderwerpt het subject zich aan macht? Kennelijk is het subject daarvoor gevoelig. Om deze vragen te kunnen beantwoorden is volgens Butler een sociaalconstructivistisch kader onvoldoende; het dient aangevuld te worden met een psychoanalytisch begrippenkader. Dit kader levert haar het inzicht op dat aan onderwerping een positief verlangen ten grondslag ligt, een gepassioneerde en dubbele binding aan macht. De onderwerping aan normatieve patronen is doortrokken van verlangens, namelijk met het verlangen naar een sociaal bestaan. Deze onderwerping gaat terug op de eerste en meest intense vorm van afhankelijkheid die het subject ervaart: die van de baby ten opzichte van haar opvoeders. Overlevings-drang verbindt onderworpenheid (*assujettissement*) en afhankelijkheid van anderen met sociabiliteit. Butler wijst er overigens op dat de primaire afhankelijkheid van de opvoeders vervolgens, in ieder geval gedeeltelijk, ontkend of verdrongen moet worden om subject te kunnen worden en een gevoel van actorschap te kunnen ontwikkelen. Het verlangen naar een sociaal bestaan blijft echter de basis van de bereidheid van het subject zich te onderwerpen aan normatieve structuren (Butler, 1997, pp. 1-11; 18-30; Halsema, Van der Hoek, & Vasterling., 2003, p. 84).

Passionate attachment verwijst, met andere woorden, naar de min of meer vrijwillige onderwerping van het subject aan de macht. Machtsprocessen bestaan niet zomaar uit een onderwerping (*subjection*) van het subject door een aan haar externe instantie. Dit is daarom een belangrijke toevoeging aan Foucault, omdat zonder de gehechtheid van het subject aan de macht zowel overheersing als verzet goed te begrijpen te zijn. Het is niet goed in te zien dat het subject zich overheerst zou voelen door of zich verzetten zou tegen iets waar het letterlijk 'niets mee te maken heeft'.

Ten tweede gaat Butler een stap verder dan Foucault door na te denken over de mogelijkheden van verzet tegen of – recenter – kritiek op de

macht (Butler, 2001b). Ze prefereert het begrip 'ondermijning' (*subversion*) boven 'bevrijding'. De reden hiervoor is dat het begrip bevrijding suggereert dat politieke veranderingen beginnen bij een autonoom subject. Butler daarentegen beargumenteert dat het subject de 'bestaande historische en politieke condities [niet kan] overstijgen of weigeren' (Butler, 2001a, p. 34/35). Butler problematiseert het begrip 'begin' zélf, waardoor het haar karakter van vanzelfsprekendheid verliest. Andersom stelde ik hierboven al dat de relatie tussen het subject en de macht volgens Butler contingent en veranderlijk is; het subject wordt door haar dus niet als machteloos voorgesteld.⁷ Ondermijning wordt door Butler begrepen als een betekenisverschuiving die in een dynamisch proces van herhaling kan ontstaan. Ik wil deze steeds subversieve verschuiving verder verhelderen door macht *analytisch* uiteen te rafelen in twee verschillende modaliteiten of 'gezichten', die ik voor het gemak *macht O* (onteigenende macht of discursieve praktijken) en *macht A* (actorschap of toe-eigenende macht) zal noemen. In het geleefde leven functioneren deze alleen in samenhang met elkaar: ze conditioneren elkaar wederzijds. Butler beargumenteert dat macht werkt volgens het principe van *herhaling* (*reiteration*). Zij vat de symbolische orde op als een verzameling van taalhandelingen die functioneren als een normatief of regulatief ideaal (macht O). De constitutie van subjectiviteit krijgt vorm door het gedwongen herhalen en citeren van deze idealen en normen: normativiteit en subjectiviteit gaan gelijk op. 'If conditions of power are to persist, they must be reiterated; the subject is precisely the site of such reiteration.' (Butler, 1997, p.16). Actorschap (macht A) is beperkt, omdat het alleen mogelijk is binnen de kaders van de bestaande symbolische en normatieve orde (macht O). Daarom doet het subject niet als actor haar intrede in de symbolische orde, maar wordt ze als actor geproduceerd door die orde, dus door macht O. Macht O wordt echter op haar beurt geconditioneerd door macht A, want hoewel macht O zeer krachtig is, disciplineert zij het subject niet volledig. 'Power acts on the subject, an

acting which is an enacting [...] What or who is doing the enacting here? Is it the power prior to the subject or that of the subject itself? At some point, a reversal and a concealment occurs, and power emerges as what belongs exclusively to the subject (making the subject appear as if it belonged to no prior operation of power. Agency exceeds the power by which it is enabled.' (Butler, 1997, p. 15). Er blijft een rest. In het proces van herhaling wordt namelijk een 'meer' of een 'overschot' ten opzichte van onteigenende macht (O) geproduceerd, waarin politiek actorschap (A), ondermijning van de heersende normativiteit, het potentieel voor verandering, verzet en kritiek huist. Zonder deze rest is politiek überhaupt niet mogelijk. Onteigenende macht en actorschap zijn dus niet volledig congruent. En precies omdat macht A macht O overschrijdt, is subversie mogelijk (Butler, 1997, pp.12-18; Halsema, 2000b, pp.10-16; Vasterling, 1995, 1999).

Ik wil hier nog eens extra wijzen op het *dynamische* karakter van de wederzijdse conditionering van macht O en A. Dat macht werkt via een proces van herhalen en citeren, impliceert niet alleen dat het systeem of discours niet extern is aan het subject, maar ook dat subjectiviteit door de tijd heen vorm krijgt. Macht O vestigt zich niet op één gegeven moment, want het subject is nooit 'af'; het wordt steeds weer opnieuw geconstitueerd door conventies te citeren. Dit is zo belangrijk omdat slechts door de factor tijd in haar analyse van de productie van het subject binnen macht O te betrekken, Butler in staat is macht A en dus de mogelijkheid van verandering te denken. 'If a subject were constituted once and for all, there would be no possibility of a reiteration of those constituting conventions or norms. That the subject is that which must be constituted again and again implies that it is open to formations which are not fully constrained in advance.' (Butler, 1995, p. 135).

De kritiek op het neo-liberale systeem: tussen determinisme en liberalisme

Het onderscheid tussen macht O en macht A is

op zich niet nieuw. Wat vernieuwend is aan Butlers machtstheorie is dat ze de twee genoemde modaliteiten van macht daarin *samen* denkt: het subject en het systeem staan niet tegenover elkaar. Door haar these van de gepassioneerde hechting aan de macht, wordt deze verbinding bovendien van een 'psychisch fundament' voorzien. Hiermee onderscheidt ze zich van twee eerder genoemde dominante posities binnen de sociale en politieke theorie, die ieder een eigen visie hebben op de verhouding subject-systeem: determinisme en liberalisme. Deterministen zien macht vooral als ont-eigening oftewel als dwang; liberalen benadrukken de mogelijkheden van toe-eigening of actorschap.

In wat volgt, zal ik deze posities toegespitst op de consumptieproblematiek, en de patstelling daartussen uitwerken aan de hand van twee wat uitgebreidere voorbeelden.

De radicale sociaalconstructivist Nicholas Xenos werkt een deterministische visie op de consumptiemaatschappij uit (1989). Hoog-leraar sociale theorie Juliet Schor neemt een liberalistische positie in (1998). Zij is zich weliswaar bewust van de dwang van het systeem, maar is optimistisch over de mogelijkheden deze macht aan banden te leggen door *downshifting* (ont-haasten of 'consuminderen'). Ik heb voor deze twee voorbeelden gekozen, niet zozeer omdat ze maatgevend zouden zijn, maar omdat het twee tamelijk recente boeken zijn die bovendien heldere analyses bevatten van de werking van consumptiemaatschappij en haar effecten enerzijds, en geëxpliciteerde visies op de verhouding subjectiviteit en macht anderzijds.

Hedendaagse consumentismekritiek
Xenos' en Schors analyse van de werking van de consumptiemaatschappij komen tot op grote hoogte met elkaar overeen. Kern daarin is volgens hen het verschijnsel van 'rivaliserende consumptie'; bij Xenos *emulative*, bij Schor *competitive* consumptie genoemd.

Schor beschrijft het verschijnsel van *competitive consumption* dat zich in de loop van de

moderniteit heeft ontwikkeld, als volgt: Het subject vergelijkt voortdurend zijn of haar consumptiepatroon, levensstijl en bezittingen met een specifieke groep anderen op wie het wil lijken. Voorwaarde is dat het die ander(en) ervaart als enigszins gelijkgesteld, in de zin dat men opvattingen over het goede leven met elkaar deelt. 'Many of us are continually comparing our own lifestyle and possessions to those of a select group we respect and want to be like, people whose sense of what's important in life seems close to our own.' (Schor, 1998, p. 3). Het specifieke van consumptie in de late moderniteit is de *aard van de referentiegroep*: door de afbrokkeling van sociale stratificatie draagt de competitie een *verticaal* in plaats van *horizontaal* karakter: 'keeping up with the Jones's'. Doordat de laatmoderne consument zich niet langer meet aan anderen met een vergelijkbare sociaal-economische status, maar vrijwel universeel aan een toplaag van exorbitant rijke burgers, stijgt het nagestreefde consumptiepeil steeds meer.

Xenos, op zijn beurt, richt zijn blik op de mode die hij beschrijft als een meta-individueel tekensysteem die het 'subject' zo conditioneert dat het bepaalde consumptiegoederen wil hebben. Net als Schor beschrijft hij het sociale karakter van consumentisme; het centrale mechanisme ervan is de nabootsing van begeerlijke, luxueuze stijlen van andere, aan haar gelijke subjecten. De Franse filosoof René Girard, naar wie Xenos herhaaldelijk verwijst, spreekt in dit verband van het mechanisme van 'mimetische begeerte'. De structuur van het verlangen in de moderniteit is volgens hem triangulair: het subject begeert een bepaald object slechts *omdat* een ander dat ook begeert. Het verlangen van de ander is, met andere woorden, de *oorzaak* van het verlangen van het subject. Deze structuur vooronderstelt een gelijkheid tussen subjecten; daarom is ze ook typerend voor de moderniteit (Girard, 1986).⁸ Xenos laat zien dat deze verlangensstructuur een onbegrensde, opwaarts gerichte dynamiek in beweging zet. Verlangens zijn in de late moderniteit principieel onbevredigbaar omdat de werking van mode een – overigens niet bewust verlopende –

dialectiek van distinctie en nabootsing inhoudt. Zodra haar *lifestyle* gekopieerd wordt, neemt de trendy avant-garde andere, nóg excessievere levensstijlen aan om zichzelf te onderscheiden. Deze worden op hun beurt weer geïmiteerd en zo gaat het voort.

Xenos benadrukt bovendien dat het subject niet verlangt naar de bezittingen van anderen om de bezittingen op zich, maar naar de levensstijl die anderen creëren door een specifieke compositie van bezittingen. Het subject begeert geen materiële producten, maar een bepaalde stijl. Deze symbolische betekenis maakt rivaliserende consumptie een zeer hardnekkig verschijnsel. Consumptiecultuur gaat niet over kopen om het kopen; consumptiegoederen zijn slechts middelen om het eigenlijke doel, sociaal aanzien en respect, te verwerven.

Wat is het effect van competitieve consumptie? Schor wijst erop dat hoewel de totale daadwerkelijke persoonlijke consumptie stijgt, deze principieel nooit de groei van de verwachtingen bijhoudt. Dit consumptiepatroon kan niet anders dan tot grote frustratie leiden. In de westerse, geïndustrialiseerde landen neemt de subjectief beleefde armoede toe, terwijl de feitelijke welvaart nog nooit zo groot is geweest. De vermindering van de kwaliteit van leven blijkt volgens Schor uit persoonlijke faillissementen, stress, schulden, afbraak van buffers van spaartegoeden ('ontsparen'), toename van persoonlijke financiële onzekerheid, et cetera. Daarnaast komt het volgens haar naar voren in een afnemende 'sociale gezondheid' van de Amerikaanse bevolking die direct samen zou hangen met mateloos consumentisme. Waarden als duurzaamheid, rechtvaardigheid en solidariteit zijn daardoor onder druk komen te staan (Schor, 1998, pp.1-24). Xenos beschrijft dezelfde effecten wat abstracter in termen van schaarste. Schaarste is volgens hem geen a-historisch, 'natuurlijk' gegeven, zoals de neoliberale economische theorie vooronderstelt. 'There is good reason to believe that the perception of scarcity as a universal condition of the human species with all the attendant consequences for behavior such a condition can be said to

entail, is peculiar to the modern Anglo-European eye.' (Xenos, 1989, p. 2).

Vervolgens gaan de wegen van Schor en Xenos radicaal uiteen. Zoals gezegd wijst Schor in de eerste plaats op de negatieve gevolgen van rivaliserende consumptie voor de kwaliteit van leven in de late moderniteit. De remedie die ze hiervoor aandraagt, is het vrijwillig terugschroeven van levensstandaard en -tempo (*downshifting*) met het oog op het ontwikkelen van 'levenskunst'.⁹ Haar 'handleiding' voor deze onthaaste levenskunst bestaat uit een aantal 'voorschriften', mentale oefeningen die moeten uitmonden in een verandering van (consumptie)gedrag, zoals '*Controlling Desire*', '*Creating a new consumer symbolism: making exclusivity uncool*', '*Controlling ourselves: voluntary restraints on competitive consumption*' en '*Deconstruct the commercial system: becoming an educated consumer*' (Schor, 1998, pp. 144-154). Schor meent dat we de verleiding en betovering door de markt kunnen doorbreken door inzicht te krijgen in haar mechanismen en het ontdekken van de onbewuste fantasieën achter begeerlijke consumptiegoederen.

Wat opvalt aan deze regels is dat het Schor te doen is om een *vrijwillige* beperking van de eigen consumptie; met het wegvallen van de Grote Verhalen zijn krachtige ideologische *checks* van bovenaf op consumentisme weggevallen. Schor legt een grote nadruk op bewustzijn en -wording, educatie en cognitieve kennis. De eerste stap op weg naar *downshifting* is het doorzien van de werking van het kapitalistische systeem en het reflexief onderzoeken en articuleren van eigen onbewuste verlangens. Het gaat er om de eigen verlangens voortdu-

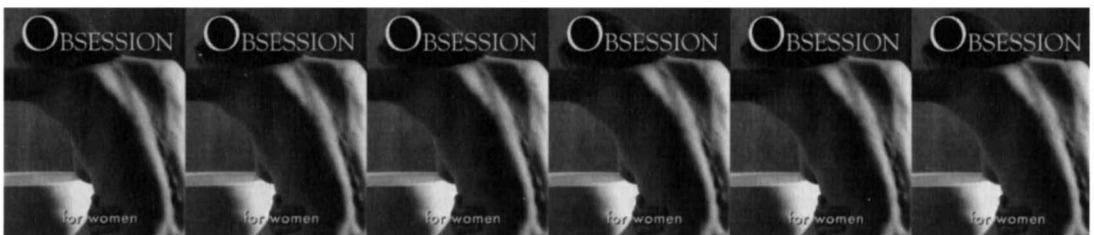
rend te blijven onderzoeken en in de greep te houden.

Schors 'onthaaster' is in de eerste plaats een *reflexief en autonoom* subject dat zich aan een zelfonderzoek onderwerpt om zich van kapitalistische conditioneringen te ontdoen. Vertrekkend vanuit de vooronderstelling van een sterke kloof tussen technokapitalistisch systeem en subject, roept Schor op tot het ongedaan maken van kapitalistische conditioneringen met het oog op het verhogen van levenskwaliteit: minder stress en verslaving, meer autonomie en spaargeld; en niet te vergeten een groeiend draagvlak onder de bevolking voor duurzaamheid, solidariteit en rechtvaardigheid. Over het vermogen van individuen om een (radicale) verandering van levensstijl te bewerkstelligen, is Schor optimistisch.

Xenos daarentegen rekent radicaal af met het autonome en volledig bewuste subject. Wat gewoonlijk 'subjectiviteit' genoemd wordt, is volgens hem niets meer dan het effect van een 'gezietsloze macht' die de dynamiek van rivaliserende verlangens en consumptie bepaalt. Dientengevolge kan het subject dit proces geen halt toeroepen door middel van weloverwogen interventies, omdat het 'subject' niet meer is dan een product van precies dit proces.

Cultuur is gewelddadig in minstens twee opzichten: het oefent een disciplinerende macht uit over het subject en ontnemt haar actorschap evenals de middelen om het geweld dat inherent is aan de cultuur te bestrijden en politieke verandering tot stand te brengen in de richting van een minder uitsluitende maatschappij.

Xenos' voorstel voor een uitweg uit de moderniteit is problematisch. Aan de ene kant

sympathiseert hij, net als Schor, met de oproep tot een non-conformistische, hoogstpersoonlijke, authentieke levenskunst als tegengif tegen de consequenties van de moderniteit; rivaliserende verlangens in de eerste plaats. Hij is een grote bewonderaar van de Romanticus Rousseau die hij aanwijst als een van de weinige moderne denkers die werkelijk begreep wat het leiden van een sociaal leven betekent: conformisme.¹⁰ Maar aan de andere kant verwerpt hij dit levenskunstidee onmiddellijk als optie die een universele oplossing voor het probleem van schaarste kan bieden. Vanwege haar radicaal anti-moderne aard is een levensstijl zoals Rousseau die voorstond, slechts weggelegd voor een kleine elite van kritische en sterke individuen. 'But doomed as it may be to an underground existence as a nagging negation of the status quo, the Romantic impulse is the only tradition within modernity of grasping all that is entailed in our presupposition of universal scarcity. Perhaps the best we can hope for is to free our minds from this concept that has taken hold of it, but such understanding is the first stage of freedom from our self-imposed slavery.' (Xenos, 1989, p. 117). Maar eigenlijk, zo concludeert Xenos, is er geen adequaat medicijn tegen schaarste als de ziekte van de moderniteit voor handen, vanwege de verlangensstructuur van het moderne subject. Euthanasie biedt de enige mogelijke uitweg, hoewel de moderniteit zichzelf hoe dan ook te gronde zal richten.

Merk op dat volgens zowel Schor als Xenos *materiële* verlangens worden bemiddeld door, of, bij Xenos misschien zelfs wel geheel worden teruggevoerd op, *sociale* verlangens. Je zou, om met Butler te spreken, kunnen zeggen dat beide consumptisme begrijpen als een vorm van *passionate attachment*. Overigens leggen zij de basis van het verlangen naar een sociaal bestaan niet, zoals Butler, in de ouder-kindrelatie, maar in de relatie tussen gelijke, rivaliserende subjecten. Gevoeligheid voor normativiteit verwijst volgens hen niet naar een relatie van afhankelijkheid, maar van afgunst en competitie.

Een patstelling en Butlers uitweg

Zowel Xenos als Schor thematiseren consumptisme als consumptiedwang. De markt grijpt aan op een verlangenstructuur in het subject. Net als Butler begrijpen ze de gevoeligheid voor macht en normativiteit binnen sociale constellaties: materiële verlangens verwijzen naar sociale verlangens.

Schor's oplossing voor het doorbreken van consumptiedwang bestaat als het ware uit het 'onttoveren' van de mechanismen en producten waarmee het technokapitalistisch systeem het subject probeert te verleiden. Het affectieve moet onder cognitieve controle geplaatst worden. Conceptueel is dit nogal ongerijmd: in haar analyse van consumptiedwang, gedacht als rivaliserende consumptie, liet ze zien dat de kracht van deze verleidingen er juist in schuilt dat ze het bewustzijn van individuen ontstijgen. Xenos daarentegen denkt de sociale bemiddeling van het verlangen wél tot de uiterste consequentie door. Het is het subject gevangen in een almachtig systeem, of beter nog: in haar of zijn eigen verlangens.

Hoewel dus Xenos en Schor ongeveer dezelfde mechanismen van macht en verlangen in de consumptie maatschappij blootleggen, zijn we in een patstelling beland: bij Xenos heeft het systeem de macht, bij Schor daarentegen het subject. Wat beide theorieën ten aanzien van macht wel delen, is dat ze het subject in oppositie tot systeem denken. Machtsprocessen worden daardoor bij hen beide een vorm van eenrichtingsverkeer. En hoewel beide betogen dat verlangens sociaal geconstitueerd zijn, zijn hun oplossingsstrategieën, Romantische levenskunst en downshifting, individualistisch en oppositioeneel. Verzet wordt door hen gedacht als bevrijding in de zin die Butler daaraan geeft: het overstijgen of weigeren van de vigerende culturele en sociaal-politieke condities. Xenos ziet dit overigens ook zelf in en verwerpt deze oplossing dan ook weer onmiddellijk nadat hij deze heeft geopperd.

De manier waarop Xenos en Schor de verhouding tussen macht, subjectiviteit en verlangen

thematiseren, heeft vanuit politiek oogpunt onwenselijke consequenties. Xenos belandt in een verlamdend fatalisme. Schor, daarentegen, in een optimisme, dat daarom naïef en politiek onvruchtbaar is, omdat het niet strookt met de manier waarop de markt volgens haar zelf aangrijpt op de verlangensstructuur van het subject.

Butler heeft een complexere opvatting van macht dan Xenos en Schor. Net als Xenos, begrijpt ze dat het systeem misschien wel zo sterk werkt, doordat het appelleert aan het verlangen ergens bij te horen. Maar door machtsprocessen *in de tijd* te denken via het idee van herhaling, ontkomt ze aan zijn conclusie dat consumptisme hierdoor een onoverwinnelijk sociaal-psychologisch fundament heeft én aan zijn absolute tegenoverstelling van subject en systeem. Dat het volledig autonome subject misschien een illusie is, betekent nog niet dat politiek actorschap dat ook is. Butler weet aannemelijk te maken dat verzet tegen normaliserende economische, technologische en politieke structuren wel degelijk mogelijk is, ook al is het subject van dit verzet zelf verknoopt met deze structuren, ja, er zelfs goeddeels het product van. Dit verzet reikt echter niet zo ver dat het subject zich kan bevrijden van het techno-economische systeem, zoals Schor meent. De mogelijkheid van verandering is geen functie van het subject, maar van de 'verschuivende herhaling' ten opzichte van macht die een rest kan produceren, waardoor nieuwe betekenissen kunnen ontstaan (*resignification*) en verandering mogelijk wordt. De verhouding tussen het subject en systeem beweegt daarmee in de richting van een tweerichtingsverkeer.

In de laatste paragraaf wil ik ingaan op de praktijk van *culture jamming*, waaruit dit begrip van de verhouding tussen systeem en subject spreekt. Deze praktijk vormt het een inspirerende stem binnen de meerstemmige anti-globaliseringsbeweging, omdat het de – voor politiek verzet onvruchtbare – patstelling van determinisme en liberalisme vermijdt, waarin de anti-globaliseringsbeweging in haar geheel soms opnieuw terecht dreigt te komen.

Culture jamming als voorbeeld van en voor anti-globaliseringsactivisme

Laat ik beginnen met een korte schets van de hedendaagse anti-globaliseringsbeweging als verzet tegen consumptisme. De 'anti'-of 'anders-globaliseringsbeweging'¹¹ is de verzamelnaam voor een zich geleidelijk formerende buitenparlementaire mondiale burgerbeweging tegen het proces van globalisering van het neoliberale systeem. Ze ontleent haar publieke zichtbaarheid sinds 1999¹² aan zogenaamde 'tegentoppen', die sinds die tijd steevast de topbijeenkomsten van de WTO, IMF en de Wereldbank vergezellen, en aan 'sociale fora' (het jaarlijkse *European Social Forum* en *World Social Forum*). Daarnaast omvat het media-activisme, protesten van bewegingen in de derde wereld, van feministische groepen, et cetera.¹³ Wat deze groeperingen en burgers delen, zijn de vraagtekens die ze plaatsen bij de dominantie van organisaties als WTO, IMF en de Wereldbank, en het daarachter liggende bedrijfsleven. Globalisering wordt door hen geanalyseerd in termen van macht: imperialisme of neokolonialisme, van op- of uitsluiting. Bij sommigen leidt dit tot het radicaal bevragen van bestaande machtsstructuren zélf en van de kwaliteit van de huidige (representatieve) democratieën.¹⁴

Deze beweging wordt vaak geheld om haar paradoxen of zelfs interne tegenstrijdigheid en heterogeniteit.¹⁵ Om met het laatste te beginnen: inderdaad laat deze 'beweging' een diversiteit aan doelen, idealen, belangen en werkwijzen zien: we zien er mensen- en dierenrechtenorganisaties, de milieubeweging, de vredesbeweging, feministische organisaties, organisaties die strijden tegen armoede en anderen. Bovendien hebben deze bewegingen verschillende visies op macht, hoewel ze de kritische houding tegenover het systeem met elkaar delen. De tegenstrijdigheid, de ambivalenties en ambiguïteiten¹⁶ die haar verweten worden, maken deze beweging echter theoretisch gezien vernieuwend én verlenen haar een kritisch politiek potentieel. Laat ik twee voorbeelden noemen van tegenstrijdigheden waar veel over te doen is: het mondiale karakter van de

anders-globaliseringsbeweging en het gebruik van laatmoderne technologieën en massamedia. De 'anti'-globaliseringsbeweging is inderdaad even geglobaliseerd als het neoliberalisme waartegen ze zich verzet. 'The irony of the media-imposed label anti-globalization is that we in this movement have been turning globalization in a lived reality, perhaps more so than even the most multinational of corporate executives or the most restless of jet-setters', stelt Naomi Klein, een wel-sprekende woordvoerster van de beweging, dan ook terecht (Klein, 2002). Deze tegenstrijdigheid wordt door Ulrich Beck (1992) verklaard wanneer hij schrijft dat nieuwe verzetsbewegingen zelf deel uit maken van het systeem dat ze bestrijden, alleen al omdat ze er 'genetisch' gezien het product van zijn.¹⁷

Hiermee samenhangend spelen in deze globalisering van de verzetsbeweging geavanceerde transportmogelijkheden en informatie- en communicatietechnologieën, in het bijzonder internet, GSM en de massamedia, een belangrijke rol. Neem bijvoorbeeld de enorme intensiteit van de webactiviteiten van de anders-globaliseringsbeweging, in de vorm van websites, mailinglists, virtuele discussieboards, et cetera en de stormachtige opkomst van 'independent media centers' sinds de 'battle of Seattle' (bijvoorbeeld: www.indymedia.org met vele lokale *spin-offs*). Ook spelen anders-globalisten vaak handig in op de media-aandacht die de 'toppen' met zich meebrengen, en scheppen er duidelijk genoeg in de tv-camera's als het ware weg te buigen van de *captains of industry* naar hun eigen acties om daarmee hun doelstellingen en protest wereldwijd te kunnen laten klinken.

Nu wil ik iets langer stilstaan bij de praktijk van *culture jamming* (of *adbusting*), die zowel de toe-eigening van technologieën voor eigen doeleinden, als verlangen en herhaling duidelijk illustreert. *Culture jamming* is het parodiëren van advertenties van de grote merken om daarmee hun boodschap drastisch te veranderen. Naomi Klein wijdt aan deze praktijk een hoofdstuk in haar nu al bijna klassieke boek *No Logo* (1999). Hoewel *adbusters* zichzelf veelal definiëren

tegenover het systeem, zijn ze hier tegelijkertijd met handen en voeten aan gebonden. Uit het feit dat de beschikbaarheid van nieuwe technologieën zowel het maken als verspreiden van geparodiëerde advertenties oneindig veel makkelijker maken, blijkt de ambiguïteit van deze praktijk. *Culture jamming* is op zich geen nieuw verschijnsel, het gretige gebruik erbinnen van internet, visuele software en dergelijke daarentegen wel. Deze technologieën stellen *adbusters* in staat te 'professionaliseren' en reclame-esthetiek in te zetten tegen zichzelf: 'borrowing visual legitimacy from advertising itself' (Klein, 1999, p. 285). Deze dubbelzinnigheid kenmerkt deze hele praktijk. Het verzet tegen de markt gebruikt reclame-technieken en maakt zelf ook deel uit van de logica van de markt. Klein constateert zelfs een groeiende markt voor *adbusting* en spreekt in dit verband van 'marketing the antimarketeers'. Eén van de *adbusters* die ze interviewt drukt het zo uit: 'when you're jamming, you're sort of playing their game'. Klein beschrijft vervolgens vrij uitgebreid de eindeloze cyclus van verschuivende herhaling die *culture jamming* in gang zet. *Adbusters* eigenen zich reclameboodschappen toe; reclamemakers incorporeren deze kritiek steeds vaker in nieuwe campagnes ('tegenherhaling'), waarna deze zelfironiserende advertenties weer door *adbusters* op de hak worden genomen, et cetera. Deze cyclische herhaling eindigt nooit in een synthese: 'What comes out is no *real* alternative to our culture of consumption' (Klein, 1999, 295; mijn cursivering).¹⁷

Praktijken als *culture jamming* deconstrueren dus niet consumentistische verlangens. Er spreekt een duidelijk gevoel van en verlangen tot het behoren tot een bepaalde verzetsbeweging uit, zonder daarbij in de praktijk losgezongen te zijn van het systeem: 'Culture jammers are drawn to the world of marketing like moths to a flame, and the high-gloss sheen on their work is achieved precisely because they still feel an affection – however deeply ambivalent – for media spectacle and the mechanics of persuasion.' (Klein, 1999, 294). Ook hier lopen feministische theorieën en praktijken voorop bij overdenken van mogelijke verbindin-

gen tussen begrippen die in het conventionele, liberale politieke discours tegenover elkaar staan: affectiviteit en politiek, verlangen en verzet, sociabiliteit en politiek (Pulcini en Passerini, 2002). Zo valt bijvoorbeeld op de website van het feministische collectief nextGENDERation te lezen dat haar leden de globale verzetsbeweging willen funderen 'upon notions of and desires for belonging.' De notie 'netwerken' is hierin cruciaal: 'But belonging, this time, is to be understood as constantly in motion and therefore creating spaces for various forms of networking.' (<http://nextgenderation.let.uu.nl/esf2002/article.html>)

Wat dit voorbeeld ook illustreert is dat *culture jamming* geen 'politiek van bevrijding' is. Je kunt dit doortrekken naar de rest van de anti-globaliseringsbeweging. Veel van haar sympathisanten stellen dan ook dat ze niet globalisering *op zich* bestrijden; vandaar het begrip 'anders-globalisering'. Hun subversieve politieke strijd positioneert zich niet buiten de huidige maatschappelijke, politieke en economische context, maar in de naden en scheuren binnen het systeem.

Judith Butlers machtstheorie vergroot het inzicht in de complexe dynamiek van consumentisme en biedt handvatten om kritische praktijken die al werkzaam blijken te zijn binnen de anti-globaliseringsbeweging verder te ontwikkelen. In praktijken als *adbusting* wordt macht niet gereduceerd tot macht O (deterministen), of tot macht A (liberalisme), maar krijgt deze vorm als een complexe dynamiek tussen de taal van de reclamemakers en de *adbuster* zelf, tussen systeem en het subject, tussen macht O en macht A. Dit verzet, zo betoogde ik, werkt niet als bevrijding van de bezetting van subjectiviteit door het neoliberale systeem, maar als een ondermijning daarvan. De existentiële hechting van het subject aan het systeem (*passionate attachment*), maakt de hardnekkigheid van de structuur van consumentisme begrijpelijk en toont daarmee de onmogelijkheid van het liberale idee dat een subject zich van dit systeem kan bevrijden. Verandering van mondiale dominantie van het neoliberale systeem begint niet bij een autonoom subject. Daarnaast laat het voorbeeld van *adbusting* volgens mij ook een

andere interpretatie van sociale bemiddeling van verlangens dan deterministische bepaling en restloze bezetting zien. Het verlangen bij de snelle jongens en meisjes te willen horen, moet niet opgevat worden als iets dat het subject als het ware *uit zichzelf* trekt in eenvernietigende emulatieve dynamiek. Door dit verlangen te begrijpen als verankerd in de psychische structuur van het subject zelf, wordt het mogelijk het als een bron van vitaliteit en verzet te zien. *Culture jamming* toont hoe dit verzet kan werken en illustreert daarmee Butlers concept van subversieve herhaling (*reiteration*). In de eindeloze herhaling en 'tegenherhaling' van de symboliek en de beelden taal van het systeem (macht O), die geen exacte reproductie daarvan is, kan deze een betekenisverschuiving doormaken.

De anti-globaliseringsbeweging kan dus inspiratie ontleen aan de praktijk van *culture jamming* en aan het denken van Judith Butler op een manier die de kracht van haar verzet ten goede kan komen. In plaats van het problematiseren van haar ambivalenties en dubbelzinnigheden als interne tegenstrijdigheden die haar verzet verzwakken en daarom overwonnen moeten worden, zou deze beweging haar hybride karakter beter kunnen *uitbuiten*.

(Met dank aan Annemie Halsema, Anne-Claire Mulder, Ismee Tames, Marc de Wilde en twee anonieme referenten voor hun inspirerende en kritische commentaar tijdens de verschillende fasen in het schrijffproces van dit artikel).

Noten

1. Ik gebruik het begrip ('neoliberaal' of 'technokapitalistisch') 'systeem' in dit artikel ter aanduiding van het complex van neoliberale economie, technologie (in het bijzonder informatie- en biotechnologie) en massamedia in de (late) moderniteit. In feministische kringen wordt erop gewezen dat kapitalisme, patriarchaat en neokolonialisme hier in elkaar grijpen, zonder dat een van deze structuren het primaat heeft.
2. Te denken valt aan de kritische theorie, het radicaal constructivisme, de theorieën van het technologisch determinisme, waarin betoogd wordt dat technologi-

- sche ontwikkeling autonoom verloopt, een eigenstandige dynamiek kent, dat wil zeggen: zich onttrekt aan externe sturing. Zie ook Achterberg (1994).
3. Bijvoorbeeld milieuactivisme, onthaastbeweging, de 'autonome' of anarchistische beweging.
  4. Feministische activisten roeren zich de laatste jaren bijvoorbeeld opmerkelijk sterk binnen de anti-/anders-globaliseringsbeweging. Zo werd er op de *Feminismemailinglist* in 2002 gedurende lange tijd gediscussieerd over globalisering, en is *nextGENDERation*, een werkgroep bestaande uit studenten en AIO's Genderstudies aan de Universiteit Utrecht, sterk geëngageerd met anti-/anders-globalisering.
  5. Zie bijvoorbeeld Donna Haraway (1989, 1991) die zich distantieert van haar mannelijke collega-filosofen binnen het poststructuralisme, die door hun radicale poststructuralisme in een extreem relativisme belanden. Haraway beschouwt dit als onwenselijk, omdat daarmee mogelijkheden voor maatschappelijke en politieke veranderingen komen te vervallen.
  6. Onder andere *Histoire de la folie* (1961), *Naissance de la clinique* (1963), *Surveiller et punir* (1975).
  7. Ik denk dus dat haar werk, anders dan door vele critici wordt beweerd (zie bijvoorbeeld Heesch en Van der Plas, 2000) wel degelijk een politieke lading heeft.
  8. Bij Girard heeft dit mechanisme overigens betrekking op zulke uiteenlopende verlangensobjecten als consumptiewaren, liefdespartners, etc.
  9. Overigens gebruikt Schor het begrip 'levenskunst' zelf niet. Toch meen ik dit begrip hier te kunnen gebruiken, omdat haar voorstellen grote verwantschap vertoont met de 'filosofieën van de levenskunst' die recentelijk door onder meer Foucault is uitgewerkt. Ook Xenos sympathiseert, zij het op een veel ambivalentere manier, met deze op Romantische leest geschoeide filosofie van de levenskunst.
  10. Xenos verwijst hier in de eerste plaats naar Rousseaus 'pedagogische' roman *Émile* (1762).
  11. Activisten hebben er al vaak op gewezen dat het begrip 'anders-globalisering' de doelen van deze beweging beter beschrijft. Zie o.a. Bracke, 2002. In de rest van dit artikel zal ik het begrip 'anders-globalisering' gebruiken.
  12. In november 1999 vond in Seattle een topconferentie van de WTO plaats. Voor het eerst verzamelde zich een massa protestanten om een eigen 'tegentop' te organiseren. Deze 'battle of Seattle' wordt vaak genoemd als het historische begin van de anders-globaliseringsbeweging.
  13. Om deze reden lijkt het me onterecht de 'battle van Seattle' (zie vorige noot) aan te wijzen als de start van het anders-globalisme.
  14. Zie o.a. Naomi Klein (1999, 2002), David Korten (1995, 1999), Noreena Hertz (2001) Vandana Shiva (1991), om maar enkele spraakmakende vertegenwoordigers of sympathisanten te noemen
  15. Zie bijvoorbeeld Guy Verhofstadts open brief aan de anti-globalisten (2001).
  16. Overigens wees John Gray er in een interview met het VPRO-programma DNW (12 november 2000) terecht op dat de effecten van het proces van globalisering zelf ook gekenmerkt worden door ambivalentie: het kan zowel economische ongelijkheid vergroten als verkleinen.
  17. Overigens zijn de praktijken die Klein beschrijft veel dubbelzinniger dan haar interpretatie ervan. Daarin blijkt ze namelijk een conventioneel, oppositioneel verzetsbegrip te hanteren.

Literatuur

- Achterberg, W. (1994). *Samenleving, natuur en duurzaamheid. Een inleiding in de milieu filosofie*. Assen: Van Gorcum.
- Beck, U. (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Routledge.
- Bracke, S. (2002). De gedachte dat het anders kan. Over globalisering, kapitalisme en verzet. *Lover 2*, 12-14.
- Butler, J. (1995). Contingent Foundations. For a Careful Reading. In: Benhabib, S., Butler J., Cornell, D. and N. Fraser, *Feminist Contentions. A Philosophical Exchange*. (35-57, 127-143). New York/London: Routledge.
- Butler, J. (1997). *The Psychic Life of Power. Theories in Subjection*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Butler, J. (2001a). 'Hoe wordt ik vandaag vrouw?' Interview met Judith Butler. *Filosofie Magazine 2* (10), 34-36.
- Butler, J. (2001b). What is Critique? An Essay on Foucault's Virtue. In: Ingram (ed.), *The Political. Readings in Continental Philosophy*. Oxford: Blackwell.

- Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir; Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (1978). *Histoire de la sexualité I: Volonté de savoir*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (1983). The Subject and Power. In H.L. Dreyfus en P. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (pp. 208-226). Chicago: University of Chicago Press.
- Girard, R. (1986). *De romantische leugen en de romanseke waarheid*. Kampen: Kok Agora.
- Gray, J. (2000). De verovering van de wereld. Inleidend interview bij een vierluik rond globalisering bij DNW. Zie voor het transcript van dit interview: www.vpro.nl/programma/dnw/download/veroverin.../Uitzendingstekst_041nl.shtm
- Halsema, A. (2000). Judith Butler: turbulentie op het gebied van gender en seksualiteit. In J. Butler, *Genderturbulentie*. (p.7-28). Amsterdam: Boom/Parresia.
- Halsema, A., Van der Hoek, C. & V. Vasterling (2003). Ontologie, ethiek en politiek. Interview met Judith Butler. *Krisis* 1, 78-94.
- Haraway, D. (1989). *Primate Vision. Gender, Race and Nature in the World of Modern Science*. London/New York: Routledge.
- Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs, and Women. The Reinvention of Nature*. London: Free Association Press.
- Hertz, N. (2001). *The Silent Takeover. Global Capitalism and the Death of Democracy*. London: Heinemann.
- Klein, N. (1999). *No Logo. Money, Marketing and the Growing Anti-Corporate Movement*. New York: Picador USA.
- Klein, N. (2002). *Fences and Windows, Dispatches from the Front Lines of the Globalization Debate*. New York: Picador USA.
- Korten, D. (1995) *When Corporations Rule the World*. West Hartford: Kumarian Press.
- Korten, D. (1999) *The Post-Corporate World. Life After Capitalism*. San Francisco: Berrett Koehler.
- Pulcini, E. & L. Passerini. (2002). European Feminine Identity and the Idea of Passion in Politics. In: G.Griffin & R. Braidotti (red.) (2002), *Thinking Differently. A Reader in European Women's Studies*. London/New York: Zed Books.
- Schor, J. (1998). *The Overspent American. Upscaling, Downshifting and the New Consumer*. New York: Basic Books.
- Shiva, V. (1991). *The Violence of the Green Revolution. Third World Agriculture, Ecology and Politics*. London: Zed Books.
- Vasterling, V. (1995). De meest geavanceerde theorie? Over het Butler-effect. *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, 16 (64) , 455-466.
- Vasterling, V. (1999). Butler's Sophisticated Constructivism: A Critical Assessment. *Hypatia* 14 (3), 17-38.
- Verhofstadt, G. (2001). Open brief: De paradox van het anti-globalisme. *NRC-Handelsblad*, 26 september 2001.
- Xenos, N. (1989). *Scarcity and Modernity*. New York/London: Routledge.

Beeldmateriaal

Boss: http://2002.memefest.org/en/default_view.cfm?id=58&field=3

Obsession: <http://adbusters.org/creativeresistance/spoofads/fashion/obsession-w>